

Razvoj ljudske suradnje: prema postmonetarnom društvu?

Vjeran KATUNARIĆ

Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
vjeran.katunacic@zg.t-com.hr

U tekstu se raspravlja o povezanosti neofeudalnih tendencija u suvremenim društvima s evolucijom novca u globalni novac, koja odgovara izvornoj naravi novca kao duga, kako ga je definirao Georg Simmel, a danas dalje razrađuje sociologija novca. Postojanje golemih financijskih sredstava izvan kontrole država omogućuje bogaćenje mimo standarda demokratskog egalitarizma i formiranje društvene stratifikacije karakteristične za ranomoderno društvo u Europi. Autor tu tendenciju interpretira kao preobražaj odnosa između *društva* (*Gesellschaft*) i *zajednice* (*Gemeinschaft*) u karikaturu liberalizma i socijalizma, tj. »Gornju« i »Donju zajednicu«. Toj tendenciji suprotstavlja svoju viziju *postmonetarnog društva*. U takvom društvu novac bi služio zadovoljenju nužnih potreba individuuma i društva na visokom stupnju civilizacije. S druge strane, postupno bi se povlačio iz optjecaja u sferi razotudenog rada i tamo gdje izravno povjerenje među ljudima prevladava nad neizravnim povjerenjem ili nepovjerenjem. Takva bi se demonetarizacija odvijala u kontekstu komplemetarnosti kooperativnih i kompetitivnih odnosa u društvu, tj. partnerstva između socijalizma i liberalizma s njihovim ljudskim licima.

Ključne riječi: zajednica, društvo, suradnja, konkurencija, neofeudalizam, monetarizam, postmonetarno društvo

Uvod: »tome se ni u snu nisam nadao«

Nedavno su na Hrvatskoj televiziji kao gosti nastupili trojica radnika koji su ostali bez posla.* Voditelj emisije jednoga je od njih, koji je istaknuo da se borio u Domovinskom ratu, upitao: »Kad ste išli u rat, jeste li mogli pretpostaviti da će Vam se dogoditi da ostanete bez posla?«. Sugovornik je uzvratilo: »Tome se ni u snu nisam nadao«.

Sugovornik je vjerojatno bio pretpostavljao da će država zadržati svoju zaštitničku ulogu iz doba socijalizma samim time što se hrvatsku državu

* Ovaj tekst nastao je na temelju prigodnog govora održanog 11. prosinca 2009. godine povodom dodjele nagrade »Rudi Supek« Hrvatskoga sociološkog društva.

uobičajilo smatrati »našom«. No, nastupajuće promjene, koje su započele »pretvorbom«, podržavljenjem, a potom su nastavljene privatizacijom bivše »društvene imovine«, tu su posvojnu zamjenicu ispraznile od sadržaja. Formalno pravo na rad, zajamčeno Ustavom, ali ne i ekonomski, podsjeća na poznati vic o pravu u vrijeme despocija: sve je dopušteno što je u skladu sa zakonom – ako vladar ne odluči drukčije. Sada ulogu vladara preuzima zakon ponude i potražnje.

U takvom kontekstu nacionalni se identitet opršta od toliko žudene moći stečene putem samostalne države. Ova gubi suverenost, ponajprije ekonomsku, što podsjeća na zakinutost nacije u predrđavno doba. U svakom slučaju, izjava »ovome se ni u snu nisam nadao« pokazuje da je prošlo vrijeme kad je nacionalni »mi« djelovao omamljujuće, raskidajući vezu s društvenom zbiljom, kako ekonomskim trenutkom u zemlji, kada su sve štete i tegobe načas izgledale prolaznima, tako i s drugima: međunacionalni sukob shvaćen je tada kao slavodobitan put u emancipaciju. Otrežnjenje je, kao i obično, djelovalo deprimirajuće. Radnik više nema iza sebe Partiju koja jamči sigurnost radnog mjesta, nego samo sindikat koji to više ne jamči. S druge strane, na glavnoj političkoj pozornici nacionalizam se sve rjeđe koristi kao nadražujuće sredstvo po uzoru na devedesete, nego se radije prepušta estradnim pjevačima. No, time muke tranzicijske vlasti kao da tek počinju. Ona ima nezahvalnu zadaću teleološki uskladiti privatno i javno, interese poslodavaca i radnika, stanara u centrima gradova i obližnjih buldožera. Kako uvjeriti društvenu većinu u kojoj raste broj gubitnika da konkurentnost u svim područjima, koja napadno potiče društvenu neosjetljivost i bezobzirnost, na dulje staze vodi u društveni sklad i blagostanje? Donedavni običaj ukazivanja na uspješne zemlje tranzicije u Istočnoj Europi otpada, budući da su one redom pogođene istim problemima. Jedini su preostali uspješni primjeri razvijene zapadne zemlje u kojima je, međutim, tranzicija trajala stoljećima, a ne par desetljeća koliko se sada daje vremena istočnoeuropskim zemljama. Osim toga, postoji osnovana sumnja da je razvojni uspjeh zapadnih zemalja u velikoj mjeri rezultirao razvojnim neuspjesima u ostatku svijeta.

Nedorečenost i moralna hipokrizija u politici tranzicijskih vlada nisu, kao što vjerojatno podrazumijeva spomenuti hrvatski radnik, posljedice dekadencije u kojoj se hrvatsko društvo našlo otklizavanjem iz »zlatnog doba« prošlosti, bilo nacije bilo socijalizma.¹ Te su mitske točke svijesti

¹ »Zlatno doba« nacionalizma najčešće predstavlja »mračno doba« za pojedine nacionalne manjine (usp. Tamir, 1993). Slično tomu, kontroverzno je i »zlatno doba« socijalizma. Tako je, na primjer, šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u Jugoslaviji radnicima posao, doduše, bio relativno siguran, ali ne valja smetnuti s uma »ispušni ventil«: masovan odlazak radnika na »privremeni rad u inozemstvo« u zapadne zemlje na vrhuncu njihova blagostanja i kapaciteta primanja radne snage.

prije svega nastale zbog optimizma kolektivnog pamćenja, mehanizma koji se aktivira uslijed poražavajućeg doživljaja društvene sadašnjosti. Danas, umjesto da se po modernizacijskoj kosini smanjuje, socioekonomski se jaz između društvenih klasa sve više produbljuje. Zapravo, dijamantni oblik strukture društava zapadnoga liberalnog kapitalizma, s »napuhanom« srednjom klasom i relativno visokom razinom radničkih prava i osobnih dohodaka, nikada nije proširen na zemlje kapitalističke periferije. Tamošnjim »državama« nije dopušteno učiniti isto što i matici: graditi blagostanje za gotovo sve slojeve društva. Između pedesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, brojne zemlje trećeg svijeta prošle su »tranziciju«, naprotiv, u obliku »izdužene lukovice« koja karakterizira društva ranog kapitalizma na Zapadu: tanki srednji sloj s golemim siromašnim donjim slojem i uskim bogatim slojem društva. Tamošnje vlade nisu, drugim riječima, uspjele uspostaviti vlastitu nacionalnu buržoaziju ili ne dovoljno neovisnu o utjecaju stranih kompanija. U sprezi sa stranim kompanijama i uz potporu zapadnih vlada koje štite interese globalnih korporacija i financijskih institucija, stvoren je bogat i antidemokratski nastrojen vrh društva. Država, pak, kontrolira radničke sindikate, ako postoje, i ljevičarske političke skupine često s pomoću lokalnih mafija i desnih ekstremističkih skupina (usp. Smith, 2003).

Osim uvriježenih objašnjenja takvih rezultata tranzicije, bilo s marksističkih ili liberalističkih polazišta (usp. Ethridge i Handelman, 2009), ovdje bih dodao objašnjenje koje ključni mehanizam restauracije starijeg oblika društva s oštrom podjelom na bogatu manjinu i siromašnu većinu, vidi u evoluciji novca u kapitalizmu s kraja 20. stoljeća. Upravo stvaranje goleme količine novca izvan okrilja države pod okriljem banaka i drugih izvan-državnih financijskih institucija onemogućuje demokratsku konsolidaciju kao i »dijamantnu« strukturu društva. Suvremeni se kapitalizam tim putem vraća svom izvornom obliku u krilu zapadnoeuropskih feudalnih carstava. Sada je pak blizu tomu da dugo vremena neosvojiva središta vlasti, nedemokratska i demokratska, stavi pod vlastitu kontrolu i postane apsolutnim gospodarom društva.² Držim da ima razloga o tome govoriti kao tendenciji neofeudalizacije društva.³ Svijet bi sveukupno bio podijeljen na onoliko

² U trenutku dok ovo pišem, mediji su bučno objavili Obaminu pobjedu nad republikancima u Kongresu donošenjem novih zakonskih propisa koji ograničavaju samovolju financijskih mešetara. U prvi mah to izgleda kao pobjeda države (jedne jedine?) nad otuđenim centrima financijske moći (nad Wall Streetom, kako je rekao Obama). Ipak mislim da je preuranjeno donositi zaključke o tobožnjem porazu financijskog neofeudalizma.

³ Koliko mi je poznato, tendenciju neofeudalizma u krilu razvijenih kapitalističkih društava otkrio je još šezdesetih švicarski sociolog Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny, upućujući na pojavu *Unterschichtunga*, tj. stvaranja novoga donjeg društvenog sloja sastavljenog od stranih radnika, čime je omogućen pomak domaćih radnika na bolje poslove i u viši

(pod)državnih jedinica koliko to pridonosi djelotvornijem održavanju temeljnoga socioekonomskog jaza.⁴

Tomu ću pokušati suprotstaviti razmišljanje o mogućim drugim tendencijama razvoja s napomenom da takva interpretacija već izgleda manje vjerodostojnom s obzirom na uznapredovali neofeudalizam. No, o drukčijem društvenom svijetu vrijedi govoriti barem pred sociolozima, kad su se mnoge druge struke već pomirile s prevladavajućom tendencijom. Za drukčije se društvo također može pribaviti dosta argumenata. Nije teško zamisliti društvo u kojem bi se kapitalizam i socijalizam pokazali u svojim najboljim izdanjima, kao kompetitivni i kooperativni sustavi koji vode računa i o individualnom uspjehu i društvenoj koheziji. Ovog puta, poučeni pogubnim posljedicama međusobnog isključivanja, ti bi povijesni rivali djelovali kao partneri u zajedničkom društvu kojem treba i trajan mir i stvaralačko uzbuđenje, i natjecanje za položaje i sigurnosnu mrežu koja sprečava katastrofalne padove dijelova društva. Potrebu za takvim cjelovitim društvom samu po sebi nepotrebno je dokazivati. Golema većina ljudi želi živjeti dostojanstveno u situaciji kad im proizvedena obilja stoje nadohvat ruke, ali ih, kao u vjeronaučnim slikama paklenskih muka, ne smiju ili ne mogu koristiti. Postoji obilje fizičkih kapaciteta, potrošačkih artikala, novca i radne snage, koje se ili ne koristi ili namjerno rasipa kako se razlike između enormno bogatih i siromašnih ne bi nikada smanjile. To se čini u ime neprikosnovenosti »slobodnog« tržišta i »slobodnih« financija. Istodobno je pravednija raspodjela postala tabu temom i njezini su zagovornici obilježeni cijelom kolekcijom naljepnica, od »komunjara« do štetočina i protivnika napretka koji upropaštavaju bogomdanu »poduzetničku klimu«.

društveni sloj – što je autor opisao kao »neofeudalnu tendenciju prema gore« (Hoffmann-Nowotny, 1973; usp. također: Katunarić, 1986: 172–173). Među novijim radovima, možda je najpotpuniji prikaz neofeudalne tendencije dao (također švicarski sociolog) Jean Ziegler, analizirajući društvene promjene na globalnoj razini, napose brojne slučajeve gaženja ljudskih prava od strane multinacionalnih korporacija u farmaceutskoj i prehrambenoj industriji (Ziegler, 2007; o »korporacijskom neofeudalizmu« u SAD-u i u svijetu vidjeti također: Perkin, 1996). U ovom tekstu nije riječ, dakle, o »otkriću«, nego o povezivanju neofeudalizma s pojavom tzv. »globalnog novca«, ali i pokušaju zamišljanja društvenog svijeta u kojem bi novčane transakcije bile ili stavljene (ponovo) pod nadzor države/država ili bi financijske transakcije bile dokinute, ali ne kao rezultat globalne katastrofe nego svjesne i odgovorne politike države u visoko organiziranom društvu u kojem potrebe za drugim ljudima i njihovim uslugama i općenito njihovim kreativnim radnim i društvenim potencijalima umnogome nadmašuju potrebe za potrošnjom proizvedenih roba.

⁴ O uklapanju današnjega međunarodnog poretka, sastavljenog od dvjestotinjak država s nekolicinom jakih i dominantnih država, u globalni mehanizam profitorskog kapitalizma, vidjeti više u: Katunarić, 2009.

Sve to, dakako, nije posve nova stvar, ali se glavna poluga stvaranja naopakoga, antidemokratskog svijeta ipak nije mogla posve jasno zapaziti prije financijskog kraha 2007. godine. Nije se moglo vidjeti, naime, da zazor prema racionalnijoj preraspodjeli resursa ima veze sa strahom od nestajanja novca proisteklog iz »dužničkog ropstva«. Bitno smanjeni dugovi, svjetski i nacionalni, na dulji bi rok doveli, naime, u pitanje novac i kao sredstvo razmjene, budući da je novac, kako ga je Simmel s razlogom definirao, isto što i dug. No, nagomilavanje dugova koji sve veći broj ljudi i zemalja bacaju u siromaštvo, ne čini od novca pouzdano »ljepilo« društva. Zbog toga vlasti koje režiraju rascjep društva na bogatu manjinu i siromašnu većinu traže pouzdanija ljepila.

Simboličko ljepilo ekonomski rascijepljenog društva: komunitarizam

Nijedna vladajuća ideologija, od SAD-a do Irana, bez obzira na neke fundamentalne razlike među njima, nije naivna slika kojom se idealizira postojeće društvo i igra samo na jednu kartu. Ideologije ne operiraju samo s jednom nego s objema konstitutivnim idejama društva. Jedna okosnicu društva vidi u konkurenciji iz koje proizlaze korisne individualne i kolektivne transakcije, od povećanih ekonomskih dobitaka do povećanog znanja ili vojne moći. Druga vidi temelj društvene stabilnosti u kooperaciji s prvenstvenom svrhom postizanja društvene suglasnosti i sloge, što je najčešće povezano s vjerovanjem u postojanje iskonske zajednice identiteta i pripadnosti. Obje su ideje predstavljene u klasičnoj dihotomiji Ferdinanda Tönniesa između društva (*Gesellschaft*), kao spleta usko interesnih veza među skupinama i pojedincima, i zajednice (*Gemeinschaft*), kao obiteljske ili kvaziobiteljske, i pretežno emocionalne, veze među skupinama i pojedincima (Tönnies, [1887] 1969). Dok takvi polarni tipovi u sociologiji danas imaju pretežno analitičku funkciju radi izrade što podrobnije faktografije oblika udruživanja – budući da je, na primjer, i mafija »obiteljska« organizacija, a slično i korumpirana državna uprava – u komunitarističkim ideologijama, uključujući i stare komunističke, idiom *zajednice* služi prerusavanju partikularnih u opće interese. Kao tipičan primjer može se uzeti poznata izjava prvoga hrvatskog predsjednika, Franje Tuđmana (koji sam po sebi predstavlja osobu u kojoj se ukrštava komunistička prošlost i integralni nacionalizam kao prevladavajući tip komunitarizma). Najprije je upozorio kako je kapitalizam bolan put u blagostanje, ali da drugog puta nema, jer da ga ima, već bi ga drugi primijenili. Iz te premise, koja sugerira postojanje »željeznog zakona« povijesti, izvukao je zaključak koji predstavlja pojednostavljeni oblik »ekonomije kapanja«, naime da će dvjestotinjak obogaćenih hrvatskih obi-

telji dugoročno omogućiti ostalima pristojan život.⁵ Pritom treba istaknuti da Tuđman govori o obiteljima a ne pojedincima, na primjer građanima ili poduzetnicima. Korištenje izraza *obitelj*, kao glavnog idioma *zajednice*, sugerira da su poduzetnici ne samo najuspješniji Hrvati, nego i obiteljski ljudi koji će velikoj obitelji, hrvatskom narodu, koji im je dao novac i povjerenje znati istom mjerom uzvratiti.

Paradoksi u tranzicijskoj retorici sve manje nalikuju Rooseveltovu obećanju u vrijeme Velike krize o »progresu iza ugla«, a sve više naginju prirodi iluzije. Da bi se iluzija dulje držala, mora imati kolektivnu snagu kakvu pružaju tradicionalne religije. Religijska značenja suptilno se provlače kroz predizbornu ikonografiju u kojoj vidimo lica političara nasmiješena i ispeglanih bora. *Facelifting* sugerira neprolaznost, a osmijeh nagovještaj skorašnjeg kraja mukama. U toj se magli čuju i odjeci Orwellove *dvomisli*: ako se natjecanje i bespoštedna konkurencija, pa i pohlepa, proglašavaju jedinim mogućim putem u društvo obilja, takvi izgledi postaju mogućima samo na subjektivnom planu, ako se u takvu apsurdnu pretpostavku prestane sumnjati. Uostalom, suvremena se propaganda (ponavljajući se, kao prema Goebbelsovim naputcima, do besvijesti) služi istom metodom kao i tradicionalne religije u pridobivanju sljedbenika. Ona se ne poziva na razum, nego strpljivo vjerovanje u čudo. U tranzicijskoj retorici također se sve više odustaje od podastiranja činjenica koje upućuju na dugoročne trendove razvitka,⁶ a usporedo s time i od govora o budućnosti kao egzistencijalno najvažnije kategorije vremena.⁷ Razlog je bjelodan: od zatvorenih i ruiniranih tvornica ne dadu se napraviti prosperitetna poduzeća kao što se ni jaja ne mogu načiniti od kajgane.

Stoga u prvi plan izbija glumac-političar kojem *spin doktori*, verbalni mađioničari, pišu govore u kojima sve što se tvrdi ili opovrgava ne smije imati pouzdane veze sa stvarnošću, ponajmanje s daljnjim objektivnim izgledima mase gubitnika. Nova politička era otvorena je s Reaganom u

⁵ Ni uz najbolju volju, pregledom Tuđmanovih govora, intervjuua i izjava objavljenih na Internetu, nisam mogao doći do izvorne reference za tu, jednu od njegovih najpoznatijih izjava.

⁶ Još je u svježem sjećanju slučaj Mađarske kao obvezne referentne točke kad je bilo riječi o ekonomski uspješnim zemljama u tranzicijskoj komparatistici. Nakon njezina nedavnoga financijskog sloma, tranzicijskim je optimistima preostalo samo posegnuti za zalihama tradicijskih vjerovanja u čudo.

⁷ Upadljivo je da se u današnjoj tranziciji politički govor budućnosti, »svijetle budućnosti«, iz doba socijalizma pretvorio u govor vječne sadašnjosti i efemernosti. Danas se govori o tome što će biti za šest mjeseci ili godinu dana, ali svi pokazatelji, ponajprije statistički, upućuju na nadolazak lošeg ili još lošijeg ili pak trajanje istoga stanja, što podsjeća na retoriku patnje iz religija koje počivaju na ovozemaljskoj askezi.

SAD-u i označava invaziju *društva* kao tržišnog spektakla na *zajednicu*. Pritom se emocionalna proturječja i slabosti zajednice koriste da bi ova zavoljela ono što je razara. U tom je pogledu najvažnije idoliziranje najuspješnijih koji svoje uspjehe najčešće imaju zahvaliti neuspjehu drugih: ne samo natjecatelja nego mnogo većeg broja onih koji za natjecanje, bilo u sportu ili financijskom biznisu, nemaju nikakvih uvjeta. Velik dio suvremene medijske industrije, od televizijskih serija do trivijalnih romana, radi na toj inverziji. Iz istog je obrasca izvedena zadaća političara novog kova: uvjeriti mase da se interesi korporacija poklapaju s interesima cjelokupnog društva, čak i u onim zemljama u kojima se multinacionalne korporacije ponašaju kao notorni grabežljivci. No, nepopularnost tržišne ekonomije mora nadoknaditi popularna politika. Popularna se politika koristi komunitarizmom kao društvenim ljepilom, ali na sve domišljatiji način. To više nije puka nacionalistička propaganda, budući da ona postaje kontraproduktivna interesima krupnog kapitala koji traži mir i stabilnost u društvu po svaku cijenu. Stoga proturječni savez između uskih interesa i idealizma zajednice valja utemeljiti na religiji vječnog (s)trpljenja. To izgleda kao parodijski nastavak bajke o Pepeljugi. Ona bi sada morala ostati skromnom ženicom u braku s bogatim i posesivnim mužem. Stoga bi siromaštvo trebalo učiniti duhovnom vrlinom. Možda bi to bilo moguće u samostanima ili budizmu poput tibetanskog, ali asketska virtuoznost prosječnog Indijca ili stanovnika Afrike ne počiva na metodičkom samoodricanju, nego na pukom snalaženju u teškim prilikama bez ikakvih duhovnih nagrada, a da se o nevoljkosti korporacija da ulažu u izobrazbu siromašnih ne govori. One odbijaju Peperluginoj državi odobriti novac za nabavu dobara koji se na popisu MMF-a smatra suvišnim, uključujući zdravstvenu zaštitu, školovanje i sigurnost na radu. Umjesto emancipirane, kapitalizam polaže nadu u astralnu projekciju Peperluge. Vječno skromna i strpljiva služavka sastavni je dio »kulturologije neuspjeha« (Hirschman, 1999) koja ljude programira za nadolazeće novofeudalno doba.⁸

⁸ Jedan od najboljih primjera simbioze kapitalističkog *društva* i osiromašene *zajednice* predstavljaju svjetska nogometna prvenstva. U siromašnim ali nogometno uspješnim nacijama, poput Brazila, Argentine ili u novije vrijeme Gane, igraju nogometne zvijezde na »privremenom radu« poglavitno u europskim nogometnim klubovima. Tamo zarađuju golem novac, a za reprezentaciju igraju (i) radi nacionalnog prestiža (ne ulazim pritom u lukrativni aspekt igranja nogometaša za reprezentaciju koja dobiva). Pobjedom reprezentacije navijači uistinu ništa materijalno ne dobivaju (vjerojatno više gube zbog povećanih troškova na reklamirano pivo, na primjer), ali je ključna transakcija između novca i ugleda obavljena. Zahvaljujući velikoj potpori nacije, nogometni poduzetnici i vlasnici klubova vrte golem novac od kojega se u zajednicu ne ulijeva praktički ništa. Tako usluge siromaha ostaju besplatnima, a usluge bogatih sve skupljima. Dakako, nogomet se zbog te

Ako je u usponu moderne – još uvijek sa svježim odjecima Revolucije – američke, francuske, ruske, jugoslavenske – jaz između normirane jednakosti i društvene nejednakosti bio teško podnošljiv, današnja politika u suradnji sa svim raspoloživim oblicima masovne propagande čini sve da se jaz učini podnošljivim i normalnim. Tako više ne bi postojao nesklad između poželjnog i stvarnog, budući da su se ideali stro-poštali o tvrdo i neravno tlo društva nejednakosti. Idealno društvo u kojem bi uživao čovjek zajednice ucrtano je, kako Durkheim opisuje bit religije, u zvijezdama. Takvo društvo nema zemaljsko porijeklo ni odredište.⁹

Imajući na umu regresijski plato na kojem se odigrava pomirenje između Zajednice i Društva, moguće je razumjeti kako to da je nepopularna politika »restrukturiranja gospodarstva« i privatizacije, koja ima za posljedicu zatvaranje brojnih poduzeća i masovna otpuštanja radnika, provedena relativno brzo i efikasno. U hrvatskom slučaju, kao kolektivni anestetik svakako je djelovao zazor prema Beogradu, slično kao zazor prema Moskvi u Istočnoj Europi. U početku tranzicije, to je bio glavni, i legitimni, odbojni mehanizam (kojem nisu bile potrebne mjere unutrašnje represije, kao u južnoameričkoj tranziciji). Odbojnost spram jedne strane kao da drugoj strani dopušta sve: »Opljačkajte nas, načičkajte na našem teritoriju nuklearne rakete, činite što god hoćete, samo nas spasite od Velikog brata«. Strah od Velikog brata odveo je u naručje drugoga Velikog brata (kao prema Orwellovu sižeju). Domaći je prostor tako otvoren za invaziju »jednopartijskog« sustava u gospodarstvu (usp. Stiglitz, 2002). U osiromašenim društvima nasuprot svjetskoga financijskog diva stoje nejake lokalne zajednice, često razrovane etničkom ili vjerskom mržnjom, uslijed čega su njihove veze sa susjedima ili prekinute ili površne. No, Pepeljuga se ne udaje za siromašnog sunarodnjaka ili susjeda, nego je, poput mnogih djevojaka Trećeg

ekonomske antinomije neće prestati igrati. Dapače, njegov daljnji razvitak presudno ovisi o financijskoj moći najboljih europskih klubova, uslijed čega su najuspješniji klubovi ujedno najbogatiji. Time se općenito moć vraća u svoj božanski arhetip: najrazvijenije zemlje u svemu su važnom »naj«, najbogatije su i ujedno raspolažu najvećim znanjem (od znanosti i industrijske tehnologije do nogometnog znanja, iako su američki i europski nogomet dvije različite sportske igre) i, dakako, najmoćnijim naoružanjem.

⁹ Zanimljivo je da društveni imaginarij budućnosti u holivudskim filmovima SF-a i srodnim žanrovima, u kojem glavnu riječ imaju Spielberg i Lucas, frapantno nalikuje biblijskim i srednjovjekovnim imaginarijima, u kojima je carstvo nebesko sastavljeno prema predlošku zemaljskih carstava. Povorku glavnih zemaljskih likova predvodi »vitez« Indiana Jones, čuvar Svetog Graala, a nebeskih »vitez« (*jedi*) i »neustrašivi junak« Anakin Skywalker, koji se, prema prepoznatljivoj analogiji, žrtvuje da bi spasio svijet od Sitha, carstva Zla. O usporednim malformacijama *Gornjeg* i *Donjeg Gemeinschafta* vidjeti u nastavku teksta.

svijeta koje se nude za udaju, prisiljena stupiti u brak s bogatim i škrtim strancem.

Tako dolazi do spajanja dviju autoritarnih ideologija, neoliberalizma i nacionalizma. Prva operira globalno, a druga lokalno. Prva osnažuje izravnu ovisnost lokalnog društva o udaljenim financijskim i kompanijskim središtima. Druga prekida vezu sa susjednim zajednicama, a svoju čini sve nemoćnijom, anoreksičnom. Prva govori jezikom apstraktnog uma, grafikonu i krivulja u kojima se ne mogu vidjeti konkretne sudbine pojedinaca, društvenih klasa i naroda. Druga govori srcem koje pati, ali ipak ne voli gubitnike. To je proizvod gubitničkog resantimana: bogati su istodobno vrijedni prezira i divljenja.

U kombiniranju elemenata *društva* i *zajednice* na putu u neofeudalno društvo, novac ima mnogo veću ulogu nego što se dosad mislilo. Kao opće sredstvo razmjene, koje je međutim mnogo više u posjedu gornje nego donjih društvenih klasa, novac ponajprije služi kao ljepilo gornjeg dijela društva i ujedno sredstvo ucjene donjeg dijela društva kojem novac kronično nedostaje.¹⁰ U daljnjem objašnjenju procesa refeudalizacije društva uslijed stvaranja novih oblika novca, oslonit ću se na radove Simmela, Schumpetera, Keynesa i nekih suvremenih neomarksista, poput Inghama, Bryana i Raffertyja. Potonji su, na osnovi izučavanja klasika teorije novca, uveli postmodernizam u ekonomsku teoriju. Po uzoru na kulturni i jezični zaokret, oni govore o »monetarnom zaokretu« i bankovno-kreditnom novcu kao specifično »kapitalističkom novcu« i ujedno »globalnom novcu« (Ingham, 1998; Bryan i Rafferty, 2006; vidjeti također: Cullenberg, Amariglio i Ruccio, 2001). Riječ je o financijskim derivatima (u mnoštvu kombinacija), koji nemaju karakteristike »robnog novca« i izvan su domašaja većine država. Otac teorije novca kao kredita nije ekonomist, nego sociolog i filozof Georg Simmel. No, odmah želim istaknuti kako ta teorija novca pati od kulturnog pesimizma svojstvenog velikom dijelu zapadne kritičke misli.¹¹ Od Simmela koji o novcu piše kao nezamjenjivom improvizatoru društvenih veza preko Horkheimera koji piše o pomračenju zapadnog uma do Chomskog koji SAD prikazuje kao svjetskoga kapitalističkog policajca kojem se nitko ne može ozbiljno suprotstaviti, ili Žižeka koji, koliko se dađe razumjeti, žali što Lenjina više nema, kao da se jednoglasno poručuje: sve

¹⁰ U vrijeme prve jače ekonomske krize u Hrvatskoj devedesetih, jedna je siromašna i pobožna domaćica rekla kako joj »novac ne treba na onom nego ovom svijetu«.

¹¹ Vjerojatno je kulturni pesimizam na Zapadu ojačao istodobno s njegovim orijentalizmom, otkrivši da su druge kulture razvojno inferiorne u odnosu na zapadnu, pri čemu ova iz sebe izvlači, poput biblijske priče o Bogu zamorenom stvaranjem, sve manje nadahnuća iz kojeg bi nastale nove slike svijeta poticajne za nezapadne dijelove svijeta.

je tako loše, ali bolje ne može biti!¹² Zapadnoj lijevoj misli ne bi trebalo zamjeriti toliko njezin nedostatak zanimanja za periferiju kao lošu kopiju centra (što bi Simmel vjerojatno protumačio kao posljedicu života u metropoli), koliko jednu spoznajnu nesposobnost, a to je nedostatak objašnjenja činjenice da financijska moć poprima apsolutistički karakter. Umjesto toga, izražava se čuđenje slično, na primjer, Lechu Wałęsi¹³ koji smatra da nije pošteno to što poljska država ne smije davati financijsku potporu brodogradilištima, dok u isto vrijeme brojne banke u europskim zemljama dobivaju državne potpore. On je u pravu, međutim samo moralnim rasuđivanjem ne može se razumjeti što uzrokuje takvo licemjerje Zapada.

Geneza financijskog metasustava primarno je društvena i, kao takva, sociološki objašnjiva, a isto tako novi stadij evolucije novca. Financijska metamoć bez sumnje je posljedica bijega novca i kapitalista od kontrole države koja pokazuje sklonost trošenju velike količine novca u neprofitne svrhe. Prema ukusu međunarodnih financijskih kreditora troši se previše, a prema ukusu države, i donjih društvenih klasa koji od nje očekuju pomoć, troši se premalo. Stoga globalni novac nije doslovce »fiktivan« novac, kao što smatra većina neoklasičara i marksista, nego je u igri novac koji je utekao od državne kontrole i bilo kakvih demokratskih obzira samo zato da bi se mogao »slobodno« ulagati. Ali to ga, valja ponovo naglasiti, ne čini fiktivnim. Poanta derealizacije novca slična je postupku fikcionaliziranja nacije u društvenoj teoriji – »zamišljena« ili »izmišljena« zajednica ne svrstava se u objektivnu stvarnost nego subjektivnu (vidjeti поближе u: Katunarić, 2003), čime se nepoželjan predmet proglašava društveno nepostojećim. No, posljedice tih »fikcija« itekako su stvarne (prema poznatom Thomasovu teoremu u sociologiji). Nemoguće je, dakle, da novac koji pravi tolike štete ne postoji. A vjerojatno je moguće upotrijebiti ga na društveno korisniji način.

¹² Stoga nije čudno što znatan dio suvremene ljevice na Zapadu otkriva u kršćanstvu kritički i buntovni potencijal, u teološkom jeziku revolucionarne težnje (usp. Therborn, 2009; Eagleton, 2010). Među hrvatskim filozofima tomu je najbliža Kangrgina interpretacija Kristova nauka kao revolucionarnog (Kangrga, 2004). U osnovi, riječ je o sociološki ispravnom zaključivanju, na što upućuje i Durkheimovo izučavanje religije: tamo gdje uslijed sekularizacije kopni religioznost, društvene veze solidarnosti, dakako i društveni rituali, slabe ili nestaju i ustupaju mjesto racionalnoj kalkulaciji pojedinca, društvenoj konkurenciji i isključivanju. Dakako, nijedan marksist ili drugi ljevičar ne zagovara povratak religije u smislu jačanja crkve i konzervativnih tradicija, nego novu religioznost reinterpretiranu kao spoj transcendencije i revolucije koji bi se mogao ostvariti u obliku društva u kojem razvoj neće isključivati konkurenciju, ali će biti zasnovan na povjerenju i suradnji među ljudima.

¹³ T. Ponoš, »I danas nam je potrebna Solidarnost« (intervju s Lechom Wałęsom), *Novi list*, 5. prosinca 2009, str. 7.

Društvo i zajednica sa i bez kontinuuma

Daljnje objašnjenje otuđene financijske moći ponovo nas vraća na osnovne sociološke pojmove: zajednicu i društvo. Iako ljudsku suradnju i natjecanje skupa susrećemo u gotovo svim područjima društvenog života, od braka do burze dionica, različiti elementi udruživanja ipak su nejednako raspoređeni. Općenito se može reći da suradnja i povjerenje prevladavaju u *zajednici*, a konkurencija i nepovjerenje u *društvu*. No, sociologija tu dihotomiju najčešće uzima kao polazište za izučavanje brojnih slučajeva prijelaznih ili mješovitih oblika udruživanja. Pa ipak, u toj se dinamici stvari dugoročno mijenjaju i diverzifikacija društvenih oblika opada poput nestajanja živih vrsta pod utjecajem onečišćenja okoliša. U posljednjih par desetljeća došlo je, naime, do repolarizacije društvene strukture, što podsjeća na razdoblje ranomodernog društva (usp. Kaelble, 2007; Kumar, 2003). Demodernizacija se geografski širi obratnim smjerom od modernizacije, dakle od tranzicijskih društava Juga i Istoka prema razvijenom Zapadu, iako su poluge financijskog kapitala na Zapadu pokrenule čitav proces. Pomak unatrag, međutim, ne proturječi prirodi kapitalizma, budući da on nikada nije bio demokratski ekonomski sustav, nego oligarhijski.

Pokušat ću dvosmjernu kapitalističku destrukciju, ostavljajući na trenutak po strani utjecaj evolucije novca, još jednom pojasniti na temelju isprepletanja oblika *zajednice* i *društva*. Ti oblici osim mikro društvenih prožimaju i niz makrodruštvenih fenomena. Na primjer, nacija se označava kao »velika obitelj«, »kvazirodbinska skupina« »zamišljena zajednica« i slično, a nacionalizam kao njezin eksponent u nemilosrdnoj društvenoj utakmici, koji u sudaru s kapitalističkim kolosom gubi bitku i nudi simboličku utjehu koja naciju čini sličnom rezervatu: »nemamo posla, ali smo zato svoji na svome«. Mješoviti je oblik također socijalizam, iako je jugoslavenski to bio u većoj mjeri od ostalih istočnoeuropskih socijalizama, budući da je u ekonomiji donekle tolerirao tržišne elemente. S druge strane, ni u SAD-u nisu eliminirani kooperativni oblici privređivanja. Dapače, danas je kooperativama obuhvaćeno 10% stanovništva, dok je prije dvjestotinjak godina gotovo sve radno stanovništvo samozaposleno u farmerskim, zanatskim i trgovačkim kooperativama, bilo profitnim ili neprofitnim (*Cooperative Businesses in the United States...*, 2006). Zatim, fašizam, odnosno nacizam, također predstavljaju mješavinu elemenata *društva* i *zajednice*, s jedne strane militarizirano društvo čiju čvrstu jezgru čine muški bojni odredi, a s druge komplementaran romantizam zajednice krvi i tla. Nadalje, sličnu kratkotrajnost bilježi država blagostanja sa svojim socijalnim korporativizmom i kontraktualizmom, što ograničava razmah slobodne konkurencije i daje vlasti materinski ton.

Zanimljiv primjer mješovitoga makrodruštvenog oblika također predstavljaju kooperativne veze bivših metropola i kolonija. Govori se o postimperijalnim »obiteljima« zemalja stoga što trgovina, investicije i kulturna pomoć koje Velika Britanija, Španjolska i Francuska upućuju zemljama koje su bile njihove kolonije nadilaze čisto ekonomske motive svojstvene, na primjer, poslovanju zemalja OECD-a u tim zemljama (Brysk, Parsons i Sandholz, 2002). Dakako, takav paternalizam ne može se mjeriti sa sovjetskim u socijalističkoj »obitelji« naroda, koji je, kao što je poznato, uključivao i »pomoć« u vidu vojnih intervencija.

Općenito, na komunalnoj ljestvici izraza bliskosti ili udaljenosti, kao i na Bogardusovoj ljestvici, na prvom mjestu je rodbina: *supruga/suprug, majka, otac, brat, sestra* itd. Zatim dolaze *prijatelji* (u različitim stupnjevima) pa *poznanci* i tako dalje. Podalje ili već na drugoj strani nalaze se socijetalni idiomi: *partner*,¹⁴ *rival* ili *konkurent* i, dakako, *neprijatelj* koji po definiciji predstavlja najudaljenijeg i isključenog, nečlana zajednice.

Naposljetku, ali ne i najmanje važno, internet i slične društvene mreže, posredovane novim informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, predstavljaju zanimljivu kombinaciju komunalnih i socijetalnih, intimnih i tržišnih obrazaca komuniciranja, na što ću se uskoro vratiti kao mogućoj paradigmi postmonetarnog društva.

U tim mješovitim oblicima, osim internetskoj komunikaciji, povezanost je pretežno organska, barem po svojim ideološkim projekcijama. Društvene klase (ili narodi u postkolonijalnim savezništvima) doimaju se kao funkcionalni dijelovi društva u međusobno komplementarnom i kooperativnom odnosu. Slično rodnim i ostalim hijerarhijskim ulogama u tradicionalnoj patrijarhalnoj porodici, i te se uloge idealiziraju, zapravo prikrivajući svoje dehumanizirajuće i konfliktne učinke. Na suprotnoj su strani birokratske i tržišne strukture u kojima su uloge pojedinaca bezlične i oni sami zamjenjivi poput strojnih kotačića. Općenito, i *zajednica* i *društvo*, kao međusobno odvojeni oblici udruživanja, evoluiraju u despotske formacije. Simmel je takve tendencije opazio unutar socijalizma i liberalizma.¹⁵

¹⁴ To je izvorni socijetalni izraz iz starorimskog prava, kao *socius*, što označava ugovorenog ili privremenog suradnika (Harke, 2005). Danas, ponajprije u anglosaskim zemljama i pod utjecajem govora rodne korektnosti, prodro je u srce tradicionalne zajednice pa se supružnici umjesto »žena« ili »muž« označuju kao *partneri*.

¹⁵ Što se tiče socijalizma, Simmel je utvrdio sljedeće: »Tako će vrlo često s one strane svih racionalnih opravdanja neposredna privlačna snaga jedinstveno organiziranog, iznutra niveliranog grupnog oblika koji isključuje svako trvenje, a sada se sublimirao u socijalizam, odnositi pobjedu nad rapsodičnošću, rasipanjem snage, mnogostrukom rascijepljenošću i slučajnošću *konkurencijskog oblika* proizvodnje; ukoliko se pojedinci približavaju tom raspoloženju, oni će isključivati konkurenciju čak i na onim područjima čiji joj se sadržaj

Potruga za ravnotežom između kooperativnih i kompetitivnih elemenata društva zaustavljena je propašću istočnog socijalizma u znaku neviđene samouvjerenosti pobjednika, zapadnog kapitalizma. Na društvo se u cjelini gleda kao zbroj individualnih interesa i privremenih grupiranja, koji, kao i u svom starorimskom prototipu, *societas*, odgovaraju aritmetici moći u društvu. I moć se sve više financijalizira i fizikalizira. Oni koji imaju bogatstvo najlakše će se dokopati oružja i, općenito, brutalne sile kako bi zaštitili svoje interese ili se obračunali sa svojim, najčešće golorukim, protivnicima ili neprijateljima. Tako utvrđeni *societas* čini konkurenciju lažnim načelom. Konkurencije nema, prije svega, po društvenoj okomici: siromašni ne mogu konkurirati imućnima, budući da je prednost potonjih nedostizna. Kad je ta osnovna hijerarhija ustanovljena, onda vodoravni sukobi i natjecanja postaju dijelom igre sa znanim ishodom. Shodno tomu, klasna struktura društva preobražava se u stalešku.¹⁶

Sada bih pokušao svoje argumente sabrati u tri točke. *Prvo*, repolarizacija društva na dva strukturalna tipa, konkurentski i kooperativni, podudara se s rascjepom između špekulantske i radne ekonomije (pri čemu ne valja prvu nazivati »fiktivnom«, a drugu »realnom«, na što opravdano upozorava teorija novca kao kredita /usp. Ingham, 1998/). Špekulantska ekonomija stvara podlogu za društvo rastućih egoista koji više vole stvari nego ljude. U takvom bi društvu živio najveći dio zapadne hemisfere. Vremenom bi se preobrazilo u globalni gornji stalež. Bio bi najbrojniji na Zapadu i Sjeveru i ujedno bliži i otvoreniji ostalim staležima u tim dijelovima svijeta, dočim bi, obratno, bio najtanji te najudaljeniji i najzatvoreniji u odnosu na ostatak društva u zemljama na Jugu i Istoku. Tomu odgovara podjela na savez država ili jake države u matici i razmrvljene i slabe države na periferiji, slično kao u ranomodernom razdoblju (usp. Wallerstein, 1986).

Drugo, pri kraju 20. stoljeća kapitalizam izvodi »monetaristički zao-kret«. Da bi se ta promjena objasnila, novac ne treba shvaćati samo kao

ne bi suprotstavljao« (Simmel, [1903] 2001a: 127). Da se u biti do istoga (despotskog) rezultata dolazi, obratno, proglašavanjem sveopće konkurencije, odnosno privatizacije, nije potrebno posebno dokazivati niti se pozivati na Simmela, koji tu pretpostavku uglavnom podrazumijeva.

¹⁶ Devedesetih je godina iz redova HDZ-a bila isticana ideja o hrvatskim »stališima«, koja je tada doživljena kao starinska parodija i posljedica sociološkog neznanja, budući da suvremena industrijska društva ne poznaju staleže nego samo klase ili slojeve. To je točno, ako se pogleda u udžbenike sociologije. No, danas se ta »pogreška« čini utemeljenom, sudeći prije svega po zatvorenosti visokog obrazovanja za učenike čiji roditelji nemaju visoko obrazovanje (Doolan i Matković, 2008), a ne valja smetnuti s uma ni činjenicu da u Hrvatskoj stanovništvo od svih institucija najviše izražava povjerenje u crkvu (Baloban i Rimac, 1998).

sredstvo razmjene, nego i ekonomskih borbi i društvene moći. Bitan je rezultat te dinamike da bankovno-kreditni novac izlazi izvan kontrole većine država. U tom se svjetlu može razumjeti i zbog čega zapadne države spašavaju banke i traže likvidaciju istočnoeuropskih brodogradilišta. Banke države opskrbljuju novcem, dočim brodogradilišta u Poljskoj i Hrvatskoj isisavaju novac iz država za izgradnju brodova po cijenama koje nisu konkurentne jeftinijim brodograditeljima u Aziji, ili možda uskoro u Južnoj Americi i Africi. Tako se djelokrug *socijetalne* ekonomije sažima na crti financijska središta – pojeftinjujući rad na sve udaljenijoj periferiji s krajnje skromnim ljudima. Pritom se sve veći međuprostor ekonomski urušava i struktura globalnog društva dobiva izgled *izdužene lukovice*, kao svoj najtrajniji oblik.¹⁷

I *treće*, vlasnici novog bogatstva, iako svoje ekonomske izgleda u malo mjeri dijele s ostalim zaposlenima u svojim tvrtkama i potrebama lokalne i šire zajednice, te nastoje maksimalno smanjiti svoja porezna davanja, ipak ne žele raskinuti svoje simboličke veze sa zajednicom. Oni se, na primjer, poput američkih ili hrvatskih biznismena, rado pokazuju na nedjeljnim misama, u sakralnom prostoru zajednice. Tako podržavaju iluziju da s ostalim članovima zajednice dijele istu sudbinu (najvjerojatnije samo smrtni ishod). Njihova je reprezentativna ideologija demokratska, katkada i populistička, ali oni su u srži grabežljivci koji sebe vide kao pobjednike na vječnom tronu, poput feudalaca i kraljeva.

U spajanju demokratskog i antidemokratskog lica ključnu ulogu ima nacionalizam, a u obrazovanju i znanosti metodološki nacionalizam. Polazi se od uvjerenja da svi potječemo iz zajednica koje su oduvijek bile iste ili slične kao i danas te da se teški društveni problemi, od siromaštva do međunacionalnih sukoba, mogu riješiti vlastitim snagama, u okviru nacije-države. Društveni razvitak u Hrvatskoj ne pruža za to dokaze, niti se može razumjeti što se zbiva ovdje i u ostalom svijetu, a da se to ne dovede u uzajamnu vezu. Ako, na primjer, globalno društvo pro-

¹⁷ Najbolje argumentirana dimenzija Simmelova pesimizma odnosi se na perzistenciju društvenih obrazaca, uključujući društvene nejednakosti, kao transhistorijskih i u biti nepromjenjivih (usp. Zerubavel, 2007). Nakon pola stoljeća iskustva sa socijalizmom i njegovim neuspjelim pokušajem da smanji društvene nejednakosti, lako bi se moglo zaključiti da je Simmel bio u pravu. S druge strane, uzme li se u obzir da se demokracija pojavljuje tek par stotina godina nakon nekoliko tisuća godina nedemokratske vlasti, k tomu ograničena na manji dio svijeta, pouzdaniji zaključci o nepromjenjivim oblicima društvenih odnosa mogli bi se donositi možda tek za nekoliko stotina godina. Do tada, valja baratati s pretpostavkama o mogućim bitnim, i alternativnim, društvenim promjenama u budućnosti, koje ne bi bile nužno regresivne. Uostalom, demokracija i kapitalizam i socijalizam nastali su bez pravih uzora u prošlosti.

matramo u umanjenom mjerilu, onda od 100 stanovnika 1 ima sveučilišnu diplomu, 1 ima računalo, 50 je neuhranjenih, 70 nepismenih, 80 živi u nastambama bez osnovnih uvjeta stanovanja, a 6 osoba posjeduje 60% ukupnog bogatstva (www.snopes.com/science/stats/populate.asp). To je slika feudalnog društva. No, ona nestaje iz medija, školskih udžbenika i svih drugih generatora društvene svijesti koji nas primoravaju da društvo poimamo nesociološki, tj. isključivo u nacionalnim okvirima. Tako se stječe dojam da su neka nacionalna društva u stadiju visoke razvijenosti, a neka u stanju vječnog propadanja ili vlastitom krivnjom ili zbog kozmičke nesreće.

Umjesto Ujedinjenih naroda pa i SAD-a, novim globalnim društvom upravlja globalno umreženo *novo plemstvo* koje, za razliku od ranomodernoga, barata financijskim sredstvima i ulaganjima s pomoću tehnologije i relativno malobrojne proizvođačke klase. S njegova gledišta, upravo kao i Malthusova, golem dio stanovništva postao je »suvišnim«. Čime bi se to stanovništvo bavilo u budućnosti – npr. par stotina milijuna Afrikanaca koji svake godine dolaze u radnu dob ili trenutačno 15 milijuna mladih nezaposlenih ljudi u zemljama OECD-a (Scarpetta, Sonnet i Manfredi, 2010) – na takva pitanja suvremena ekonomska misao ne daje odgovor, ponajprije neoklasična koja je za sebe priskrbila atribut »znanstvena«, premda primjena njezinih recepata nalikuje prodaji sumnjivih lijekova s brojnim kontraindikacijama. Možda bi odgovor trebalo potražiti u disciplini s manje egzaktnih pogrešaka, kao što je sociologija.

Novac u sociologiji Georga Simmela i suvremenoj sociologiji

Ako imam šal, mogu ga staviti oko vrata i odnijeti. Ako imam cvijet, mogu ga ubrati i odnijeti. Ali ti ne možeš ubrati zvijezde!

Ne, ali mogu ih staviti u banku.

Što to znači?

To znači da na komadiću papira zapišem broj svojih zvijezda. Zatim taj papir zaključam u ladicu.

(Saint-Exupéry, [1943] 2009: 44)

Simmel je, slično Marxu u *Kapitalu*, odao priznanje civilizacijskoj ulozi novca, prije svega u povezivanju raspršenih ljudskih zajednica (Simmel, 1900). Novac još uvijek ima korisnu ulogu u nedovoljno razvijenim zemljama, svakako najprije za uzak krug ljudi koji do novca mogu doći, a tek mnogo kasnije, ponajviše u epohi liberalne demokracije, taj se krug širi, ali po svemu sudeći samo privremeno, pogotovo ako novčanu cirkulaciju promatramo u globalnim razmjerima.

Razlog tomu je što, kako kaže Simmel, sloboda postaje posjedom (*Besitz*). No, Simmela, u vezi s posjedovanjem novca, ne zabrinjava najviše društvena nejednakost. U daljnjem razvitku monetarizirane ekonomije i društva, što ima za posljedicu sve veću individualizaciju ponašanja, raste težnja imućnih ljudi za udaljavanjem od drugih, a istodobno raste socijalna neosjetljivost koju je Simmel vidio kao bitno obilježje *metropole* (Simmel, [1903] 2001b) (marksisti bi rekli matice ili centra). Zbog čega monetarizacija ekonomske razmjene i društvenih odnosa dovodi do krajnje nezainteresiranosti pa i zazora među ljudima i redukcije svih veza osim onih od neposredne ili kratkoročne koristi? Odgovor koji nalazimo u Simmelovoj *Filozofiji novca* u biti je isti kao i u Marxovu *Kapitalu*:¹⁸ novac omogućuje da se želje ostvare, da se fantazija pretoči u društvenu zbilju. Stvarnost se više nego ikada u predmonetarnoj ekonomiji i društvu čini podložnom individualnim željama, ponajprije bogatih ljudi. Sva ulaganja u kapitalizmu, koja će višestruko oploditi uložena sredstva, na prvi pogled izgledaju, kako je Marx zapazio, kao svrha samoj sebi. No, kapitalistička akumulacija bogatstva ima jedan itekako važan izvanekonomski cilj, a taj je, kao i kod drugih slojeva bogataša i moćnika u povijesti, trajno se ograditi od siromašnih.¹⁹

Drugi se dio Simmelove koncepcije odnosi na preobražaj novca između 16. i 18. stoljeća, kada se novac sve više »dematerijalizira« i postaje označitelj duga, tj. obećanja da će nešto biti plaćeno u budućnosti. Iako »fiducijarni« ili kreditno-bankovni novac izvire iz prakse islamskih trgovaca prije 14. stoljeća i nakon toga se širi Mediteranom, naglo se razvija tek u kapitalizmu 19. stoljeća, a postaje dominantnim oblikom kapitala posljednjih desetljeća. Time kapitalizam zaokružuje svoju bit, a to je »špekulativno stvaranje bankovnog novca radi proizvodnje buduće vrijednosti« (Ingham, 1998: 11). Simmelovim riječima, novac je sve manje neutralan izraz vrijednosti robe (kako su to smatrali klasični ekonomisti te Marx i Hilferding), a sve više, u svom kreditnom obliku, izraz vrijednosti koja još ne postoji nego će tek biti proizvedena. Iz toga bi bilo pogrešno zaključiti da je riječ o »fiktivnom novcu«. Točnije, riječ je o »jupiterovskom« novcu, onom koji vlada svim vremenima, uključujući buduće. Financijski kapital je »kapitalistički vremeplov« kojim određuje sve što će se od većeg formata proizvoditi. Da bi se popeo na božanski tron, financijski kapital mora nadvladati modernu državu, budući da ona teži *statusu quo* i socijalnoj ravnoteži, što

¹⁸ Prema nekim komentatorima, to je bio i razlog što se Simmelov prijatelj i, u neku ruku pokrovitelj, Max Weber prema njemu naglo ohladio (vidjeti: Bretton, 1980: 119 i dalje).

¹⁹ Posljedica se danas očituje u rastu »paradržava« uz službene države širom trećeg svijeta, čija je zadaća isključivo štiti bogate ljude, na što ću se vratiti malo poslije.

mnogo košta. Zauzvrat, država mu pruža sigurnost i omogućuje rast utoliko što se zbog skupoće svog održavanja i svojih funkcija neprestano zadužuje. No, bez duga nema novca.

Nova putanja novca ima svoj pandan u društvenim promjenama, koje Simmel nije mogao vidjeti, baš kao ni Keynes (koji je, *nota bene*, o novcu pisao kao sociolog, za razliku od Parsonsa koji je negdje u isto vrijeme kao i Keynes o novcu pisao kao neoklasični ekonomisti /vidjeti: Ingham, 1998: 7–8/). Naime, kad financijski kapital izmakne kontroli države, on velik dio društva gura u raniji stadij društva, po svemu sudeći kasni feudalni i rani kapitalistički. U tom stadiju društva neizmjereno se troši na luksuz i izume kako da se luksuzna potrošnja što više poveća. To je, pak, moguće tek uz uvjet da se veći dio društva milom ili silom odrekne tih težnji – ne samo kako bi ostalo više novca za potrošnju u gornjoj klasi, nego i da se osigura golema rezerva jeftinog rada. To dokazuje i činjenica da sve manje ljudi može živjeti od plaće ili ih sve manje ima priliku bilo što zaraditi i prisiljeno je pristati na najveća poniženja kako bi došli do nekog izvora prihoda. Na istu tendenciju stvaranja ponora između gornje i donje klase upućuje već spomenuti rast paradržavnih aparata.

Sveukupno uzevši, financijski kapital zaustavlja evoluciju materijalne ekonomije kao osnove društva slobodnih ljudi, a istodobno omogućuje – iako mu to nitko ne može zajamčiti, ponajmanje sociolozi – ostvarenje trajne težnje imućnih da žive opasani zidinama od ostatka društva. Glavni mehanizam perpetuiranja takvog poretka je pseudo-konkurencija, natjecanje među nejednakima, budući da se ishodi tobožnje »slobodne konkurencije« unaprijed znaju, kao i u cjelokupnoj povijesti. Razvoj složenih društava ne poznaje nultu točku, kao apsolutni početak utrke podjednakih suparnika, poput legendarnih osvajača američkog Divljeg zapada.

S druge strane, iako je kooperacija dugo, desecima tisuća godina postojanja primitivnih društava, bila gotovo jedini oblik društvene interakcije, a sukobi ili natjecanja vrlo rijetki, evolucija kooperativnosti traje relativno kratko, dok se ne naruši *povjerenje* među dojučerašnjim partnerima – baš kao, recimo, u braku. Dotle se evolucija kompetitivnosti zasniva na *nepovjerenju*, odnosno »zamjenskom povjerenju«, što je drugo ime za novac. Ta evolucija traje dulje samo zahvaljujući obavezama koje u odnosima među trgovcima ili vlasnicima zemljišta, koji prihode stječu eksploatacijom jeftinog rada, jamči središnja vlast, odnosno u novovjekovnom razdoblju država. Tek uz potporu države novčane transakcije postaju djelotvornim sredstvima društvene integracije. Valja odmah upozoriti da bez države integrativna funkcija novca u društvu bitno slabi i novac izvan državne kontrole ne može riješiti problem povjerenja među relativno ili posve nepoznatim

akterima. I ne samo to. Nominalnoj vrijednosti »mešetarskih« financijskih sredstava na globalnoj razini, koja je danas petnaestak put veća od vrijednosti drugih vrsta kapitala supsumiranih u ukupnom svjetskom društvenom proizvodu, valja pridodati i trenutni iznos od 60 bilijuna dolara ukupnog duga i nenaplaćenih potraživanja u SAD-u (Koenig, 2009) da bi se razumljelo zbog čega je na Zapadu najvažnije spašavati banke, ma kako one skandalozno poslovale, i da bi se stekao dojam o beskonačnoj rijeci novca i nemogućnosti isplate duga koji ustvari kao takav, nikada vraćen, mora postojati sve dok postoji novac. Ali, zato kreditori drže na uzdi sve manje razvijene zemlje, dajući im do znanja da bi sve što imaju jednog dana morale založiti da bi otplatile barem dio duga.

Također, to što je ukupna vrijednost globalnog novca toliko veća od tradicionalnoga papirnato novca vezanog za funkcije ekonomije pod kontrolom države – dakle vrijednosti ukupnoga svjetskog bruto društvenog proizvoda – samo pokazuje kako potonji ne može zamijeniti globalni novac i nastaviti s njime racionalno raspolagati u smislu ekonomske politike ravnoteže unutar države. I obratno, globalni novac u rukama financijskih mešetara nikada ne bi smio dospjeti u ruke država ili skupa država pod krovom UN-a, budući da bi se na taj način mogle vrlo brzo uspostaviti ekonomske funkcije demokratske svjetske države. To bi onda bio kraj korištenja financijskih derivata isključivo kao »kapitalističkog novca« (Bryan i Rafferty, 2006). Sve u svemu, čini se da je monetarna ekonomija zašla u slijepu ulicu i da se približava »konačnom rješenju« (njemački lijevi radikali imaju pogodan izraz *Geldfaschismus*): prepustiti većinu čovječanstva snalaženju u uvjetima sve veće materijalne oskudice.²⁰

Uzroci te opasnosti ne mogu se objasniti s pomoću neoklasičnih modela savršenih tržišta s potpunim informacijama i posve racionalnim sudionicima, nego socioekonomski, bliže sociologiji, kao rezultat strategije moći gornjega društvenog stratuma koji ne želi svoju moć staviti pod kontrolu države ili radničkih predstavnika u upravama poduzeća. Ako stvari tako gledamo – i pokušamo razmotriti dugoročno (iako nam u tom pogledu dosadašnja sociološka istraživanja odnosa između poduzeća i banaka, financijskih tržišta i mreža ne pružaju mogućnost bezrezervnog uopćavanja /usp. Keister, 2002/), nameće se zaključak o pretvaranju slobodne konkurencije unutar gornjeg stratuma u prividnu konkurenciju. U tom se staležu zbog ekonomske krize teško može potpuno propasti, kao što nisu propadali ni feudinci u vrijeme suša, poplava ili bolesti na poljoprivrednim usjevima,

²⁰ Zato neki financijski stručnjaci novi novac u obliku financijskih derivata nazivaju »financijskim oružjem za masovno uništenje« (prema Kiyosaki, 2009: 150).

za razliku od seljaka koji su uglavnom živjeli od danas do sutra u vrlo teškim uvjetima. Jedan od simptoma pseudorizika pružaju menadžerski ugovori, čije su sigurnosne klauzule nezamislive, primjerice, u kolektivnim ugovorima. Svakako, sigurnost bi uživala samo gornja trećina društava u razvijenom dijelu svijeta i gornjih par postotaka stanovništva nerazvijenih zemalja. Prevedeno na klasične sociološke termine, to znači da bi se idući stadij odnosa između *Gemeinschafta* i *Gesellschafta* mogao pretvoriti u paradiju socijalizma i liberalizma. Namjesto jedinstvenoga socijalističkog *Gemeinschafta* (»socijalizma kao svjetskog sustava« – kako je glasio sovjetski hladnoratovski ideologem, dočim je jugoslavenski bio fleksibilniji, premda dvosmislen: »socijalizam kao svjetski proces« za koji se ne zna koliko bi trajao i s koliko sve uspona padova ili prekida) ili namjesto jedinstvenoga kapitalističkog *Gesellschafta* (poput Fukuyaminog »kraja povijesti« u kojem trijumfira liberalizam), postojala bi dva paralelna *Gemeinschafta*: »gornji« i »donji«. »Gornji G.«, »monetarizirani« dio društva, sastojao bi se od korporativnih ratnika, bankovnih mešetara i ostalih dijelova novog plemstva, koji će sve više bacati koplje u trnje i sklapati međusobne ženidbene i bratske veze karakteristične za europsku feudalnu aristokraciju. »Donji G.«, demonetarizirani dio društva, bio bi negativna kopija gornjega: izvana kontroliran i pacificiran, iznutra vječno gladan (da parafraziram Andriće-ovu misao o »prolaznoj ljubavi« i »vječnoj gladi«), nezadovoljan, nesretan, čekajući Godota... No, dok Godot ili nešto slično ne dođe, nacionalizam će služiti kao simboličko ljepilo između dvaju *Gemeinschafta*. To, između ostalog, podrazumijeva česte sukobe, uključujući ratove, siromašnih susjednih zajednica koje se međusobno mrze zbog žrtava koje su pale u prošlim ratovima i dalje u začaranom krugu. Takvu moguću budućnost signaliziraju ratovi u Iraku, Afganistanu, bivšoj Jugoslaviji, Kavkazu, dijelovima Afrike itd. Dotle bi vođe *Donje zajednice* vjerojatno bili kopije vođa *Gornje zajednice*, poput Fagina iz Dickensova *Olivera Twista* ili šefa posluge u sjajnom BBC-jevom serijalu »Zvonili ste, Milorde?«.

Financijski Moloh stvara, dakle, državu prema recepturi preddemokratskog liberalizma. Njemu više ne trebaju radnički sindikati kao partneri, barem ne u nedovoljno razvijenim društvima, nego lokalne mafije (one su i mnogo jeftinije od lokalnih državnih administracija). Okruženje današnjega novog plemstva frapantno nalikuje onom ranomodernih dinastija i aristokracija: dvorci ili kućerine sa šumama i proplancima, što sve čuvaju vojni ili policijski odredi. Današnja tzv. »industrija osiguranja« širom svjetske periferije raste uz službenu državu i brojčano je nadmašuje i po nekoliko puta, prije svega brojem parapolicije ili zaštitnog osoblja (Rigakos, 2002; Berg, 2007). Njihova je zadaća štititi nove bogataše od kriminalaca i terori-

sta. Budući da je regularna policija nedovoljna, a i slabo plaćena i najčešće korumpirana, potrebna je istodobna zaštita, parapolicijska. Paradržava ne bi, razumije se, trošila sredstva na obrazovanje, kulturu, znanost, zdravstvo i ostale javne potrebe.²¹

Prema postmonetarnom društvu?

[U] Hrvatskoj ima novca, ali na krivim mjestima...
(Branko Borković /Mladi Jastreb/
Jutarnji list, 18. studenog 2009., str. 25)

Ideja postmonetarnog društva potječe od engleskog filozofa Georgera Berkeleyja (v. Caffentzis, 2000). S jedne strane, on je u 18. stoljeću predvidio »hiperrealni« novac koji će proizići iz financijskih transakcija tek krajem 20. stoljeća. S druge strane, Berkeley je bio zadivljen činjenicom da su prvi britansko-američki kolonisti, služeći se papirnatim novcem, živjeli u velikom okružju indijanskih plemena čiji je glavni oblik transakcije bila međusobna razmjena darova. Dakle, radilo se o jednoj kooperativnoj ekonomiji zasnovanoj na recipročnosti. Za Berkeleyja ključno pitanje nije bilo kako novac reprezentira nečije imovno stanje ili materijalno bogatstvo, nego kako u robnonovčanoj ekonomiji uspostaviti odnos analogan recipročnom darivanju; drugim riječima, kako novcem potaknuti industrijsku proizvodnju tamo gdje novca nema i gdje bi ga ljudi proizvođači stekli da bi živjeli dostojanstveno. Može se pretpostaviti da je u osnovi takve vizije ekonomije ideja otvorenog i slobodnog pristupa kako radu tako i svim ostalim proizvedenim dobrima.

Možda je ontološki status postmonetarnog društva u kojem su svakom dostupna civilizacijska dobra doista berkeleyjevski, tj. virtualan i solipsistički, moguć samo u obliku »informatičkog komunizma«, od *Linuxe* preko *Wikipedije* i *YouTubea* do *Wired Magazinea* – *New Socialism*. No, čim isključimo računalo, vraćamo se u tvrdi i očito nepromjenjivi kapitalizam. S druge strane, možda internetska virtualnost pruža nacrt nadolazeće društvene zbilje. Doduše, nije ili još nije moguće dobiti *free access* za hranu, lijekove, škole i druga životna dobra. Ali nije isključeno da će sve jači globalni pritisak na te resurse od sve većeg dijela zakinutog stanovništva jednom uroditi takvim plodom.

²¹ I u Hrvatskoj se već pojavljuju slične ideje, primjerice da se zaposlenima isplaćuju bruto iznosi plaća (što je siguran put u likvidaciju države) (vidjeti: B. Stipić, G. Galović i A. Milovan, »Bruto plaće na ruke i ode država u bankrot!«, *Jutarnji list*, 3. prosinca 2009., str. 24–25). Paradržave na periferiji idealni su saveznici multinacionalnim korporacijama, financijskim mrežama i, dakako, državama u matici.

Postmonetarnu epohu moguće je obrazložiti kao potrebu suvremenog i budućeg čovječanstva za defeudalizacijom društva, za društvenom jednakošću na višoj civilizacijskoj razini. U tom je cilju potrebno privatne financije preusmjeriti iz kruga samooplodnje i despotske mušičavosti i neručljivosti, zbog čega postaju svjetski ekonomski ljudožder, u manje razvijena područja u kojima novac ima korisnu razvojnu i emancipacijsku ulogu, gdje ekonomija još ne proizvodi dovoljno dobara i usluga da bi se pokrili troškovi za održavanje potreba stanovništva u skladu sa civilizacijskim standardima. Te probleme može, dakako, rješavati samo jedna svjetska vlada koja – u čemu valja ispraviti pomodne teoretičare zavjera – nije ni na kraj pameti bogatima i ratobornima, nego je san siromašnih i miroljubivih, upravo kao i njihovih intelektualnih tumača, od Immanuela Kanta do Jacquesa Bideta.

No, također valja upozoriti da postmonetarna epoha nije i vjerojatno neće za dugo vrijeme biti nemonetarna, nego će novac imati ulogu koju mu nije namijenio monetarizam. Što se pak može dogoditi, kakvi užasi, ako se u jednom polusiromašnom i nedemokratiziranom društvu ukine novac, pokazuje primjer Kambodže sedamdesetih godina 20. stoljeća: rezultat je bio crveni fašizam Pola Pota.

Radi smislene razrade pretpostavki postmonetarnog društva, treba podsjetiti na jednu od ključnih ideja Simmelove sociologije oblika društvenih odnosa. On dostojanstvenu budućnost čovječanstva vidi u ravnoteži i međusobnom dopunjavanju načela konkurencije i kooperacije (Simmel, [1903] 2001a). Danas bismo rekli da je izvjesnost preobrazbe suvremene civilizacije u globalno održivo društvo ovisna o umješnosti upravljača da, ovisno od zemlje do zemlje, kombiniraju vrijednosti liberalizma s vrijednostima socijalizma. U SAD-u vrijednosti socijalizma vjerojatno nikada neće prevagnuti nad liberalnima. U većini drugih zemalja bit će vjerojatno obratno. Ali to ne bi trebalo biti povodom za ispaljivanje interkontinentalnih balističkih raketa, nego suradnje i međusobnog dopunjavanja.

U uravnoteženom sustavu kooperativne i kompetitivne ekonomije, u kojem kooperacija nužno ima primat i gdje se kompeticijom dolazi do više razine kooperativnih odnosa, dakle do kvalitetnijih ljudi na vodećim mjestima (slično funkciji izbora u predstavničkoj demokraciji) – a zbog transformacijskog učinka preorijentiranih dijelova društva na ekonomiju, uslijed čega će doći do bitnih promjena u vrstama potreba i načinu njihova zadovoljenja – novac će dugoročno nestajati iz optjecaja. Dakle, postupno, ne svugdje i ne sva sredstva plaćanja i pravni instrumenti, osobito za obavljanje poslova od vitalne važnosti za stanovništvo, kao što je osiguranje dovoljnih količina vode, hrane, odjeće, energije, stanova, te obrazovnih i

kulturnih sadržaja nužnih za uključivanje u novu podjelu rada te poštovanje ljudskih prava i dužnosti. Svi oblici novca imaju svoje mjesto u društvu – od bankovno-kreditnog novca do prirodne razmjene ili emocionalne. Oblik novca po definiciji proizlazi iz određene vrste ili stupnja društvenog (ne) povjerenja između dvaju ili više aktera, uključujući manje i veće skupine, zajednice, narode, države. Ali samo u uravnoteženoj ekonomiji i pravednom društvu novac ima kompenzacijsku ulogu: kao najveća naknada za one vrste rada i poslova koji su fizički i emocionalno najteži, i kao najmanja naknada za visoko kreativan i intrinzično motiviran rad – pod uvjetom da je svima osiguran minimum život bez materijalne oskudice. U neuravnoteženoj ekonomiji i nedemokratskom društvu, pak, novac postaje sredstvom porobljavanja i siromašenja većine ljudi. Doduše, idealno društvo ne postoji. Realno društvo je asimetrično s neizbježnim nerazmjerima i neravnotežama, često i sukobima, među različitim dijelovima. To je točno, ali je pitanje o kakvoj je asimetriji i kakvim sukobima riječ. Zalažem se samo za jednu asimetriju koju bih ukratko obrazložio na sljedeći način: nijedna ekonomska i društvena ravnoteža ne može se osigurati za iole dulje vrijeme putem formaliziranih i općenito monetariziranih veza povjerenja. Kao što je Simmel istaknuo, to je povjerenje lažno. Jedino održivo društvo-zajednica jest ono koje se zasniva na libidinalnim mikrovezama (»ljubav možeš razmijeniti samo za ljubav«, kako poručuje mladi Marx). Na konkurentskom tržištu, gdje novac zamjenjuje povjerenje, gdje ljudi strepe od toga hoće li im partneri iznenada otkazati suradnju, društvo se ne može trajno nego samo privremeno održati. Iz toga proizlaze dvije bitne implikacije. Prvo, da su kooperativni odnosi primarni, ali ne i dovoljni, te da su kompetitivni odnosi sekundarni, ali nužni i korisni. Drugo, za održavanje društva koje sadržava brojne prijelazne oblike kompeticije i kooperacije, bitno je da se novčane, kao zamjenske, veze povjerenja postupno povuku i ustupe što više mjesta izravnim oblicima povjerenja. U društvu zasnovanom na ljudskom povjerenju, izravni odnosi služe kao osnova onima neizravnima, a ne obratno.

Takva kritika ekonomije, napose političke ekonomije, bila je, kao što je poznato, mnogo više svojstvena prethodnoj generaciji sociologa, kod nas Ivanu Kuvačiću koji je pisao o potrebi razotuđenja dokolice od ekscesivne potrošnje uz koju ide difuzno i rastuće nasilje, i Rudiju Supeku koji je pisao o potrebi preuređenja sfere rada u stvaralačku sferu i ambijenata grada u društveno otvorene prostore komunikacije. Kako bilo, vrijeme za takve ideje ponovo dolazi. Na primjer, Saskia Sassen govori o potrebi za »definancijalizacijom« društva: »Pravi izazov nije spasiti ovaj sustav nego definancijalizirati naša gospodarstva, kao predigra prevladavanja postojećeg

modela kapitalizma. Zbog čega bi vrijednost financijske aktive (*assets*) bila skoro četiri puta veća od cjelokupnog bruto društvenog proizvoda Europske unije i čak više puta nego što je američki. Što običan građanin – ili planet – dobiva takvim izobličanjem? [...] Ako se gleda u ovom svjetlu, ‘financijska kriza’ može poslužiti kao jedan od mostova prema novom tipu društvenog poretka. To može pomoći svim uključenima – građanima i aktivistima, nevladinim organizacijama i istraživačima, lokalnim zajednicama i mrežama, demokratskim vladama – da se preusmjere na rad potreban da bi se okućili svi ljudi, pročistile naše vode, ozelenjele naše zgrade i gradovi, razvila održiva poljoprivreda (uključujući gradsku poljoprivredu) i svima pružila zdravstvena skrb. Taj inovativni poredak zaposlio bi sve zainteresirane za rad. Kad se nabroje svi poslovi koje treba obaviti, izraz masovna nezaposlenost imao bi malo smisla» (Sassen, 2009).

Svrha je ovoga priloga pokazati da kooperativni odnosi u društvu, da bi se učvrstili, proširili i napokon prevagnuli nad kompetitivnim, i time prešli iz mikrosfere u makrosferu društva, ali se pritom i preobrazili – svijet ipak nije isto što i kućanstvo – podrazumijevaju demonetarizaciju ekonomije, način gospodarenja umnogome drukčiji od onog koji danas prevladava i koji poput kuge svijetom širi korozivnu sumnju i nepovjerenje u sve i svakoga. Valja stalno imati na umu da novac ima opravdanu materijalnu i društvenu svrhu tamo gdje ljudima omogućuje slobodu od tiranije i izbor partnera: od bračnog do radnog ili poslovnog partnera. U suprotnom, novac proizvodi velike štete. Ako se misli da bi povlačenje novca iz cirkulacije u društvima materijalnog obilja moglo ugroziti temelje slobode i jednakosti, onda treba učiniti da taj navodni trajni jamac ljudske slobode i sigurnosti bude dostupan svima podjednako. Ali, to danas nije slučaj i nadam se da sam objasnio zbog čega.

Ukratko, trebalo bi međusobno spojiti barem tri vrste obilja koja danas postoje u kapitalizmu: obilje viška kapaciteta, obilje radne snage i obilje novca (prema oštroumnom zapažanju Richarda Seymoura /2009/). I daka-ko, trebalo bi isplatiti dugove koji su enormni. No, onog trenutka kad svi budu isplatili dugove, novac će nestati (Kiyosaki, 2009). Drugim riječima, novac ima jedino funkciju plaćanja dugova (danas je najveći dug državni, a nelikvidnost opća pojava). Vjerojatno u nevoljkosti svjetskih kreditora da manje razvijenim zemljama oproste dugove, uključujući i naše hrvatske, leži strah od uništavanja novca (podsjetimo se: novac se stvara posudbom, a poništava vraćanjem duga).²² To ne znači da će po nestanku novca ljudi

²² Sada je barem jasniji vapaj za opraštanjem dugova iz molitve *Oče naš*: siromašni će prestatu biti vjerojatno tek onda kad bogatima, ugledajući se na Boga (u našem i mnogim slavenskim jezicima korijen obiju riječi je isti), novac prestane biti važan, jer ih neke druge potrebe usmjeravaju na otkrivanje drugih vrijednosti u ljudima, uključujući siromašne.

prestati proizvoditi i općenito raditi, nego će se to činiti u onoj mjeri u kojoj ono što su do sada činili ili radili više ne predstavlja muku. Za pronalazanje novog partnera u poslu ili prijatelja zacijelo nije nužno dizati kredit u banci. Bankovni kredit treba da se kupi stan, podigne kuća, pokrene vlastiti posao ili upiše doktorski studij, primjerice, ali zato u većini slučajeva treba imati i stalan posao da se kredit može otplaćivati. Stalnost i ujednačenost nikako ne odgovara novom tržištu nadslojenom magičnim novcem, koji je realan po svojim destruktivnim učincima, kojem sve postaje efemerno i koji više ne služi čovječanstvu, nego obratno, čovječanstvo služi njemu. Takvu ropsku sudbinu ne zaslužuje nijedan narod, pa tako ni naš.

Kad je riječ o sudbini, i ovaj trenutak dijeli jednu sudbinu. Kad sam završio sa sastavljanjem bilježaka za ovo predavanje, sjetio sam se da sam početkom 1973. godine kod profesora Supeka obranio diplomski rad pod naslovom »Socijalno i socijetalno«. U biti radilo se o istoj temi kao i u ovom slučaju, a koristio sam i slične argumente, jedino što sam se umjesto referenci iz sociologije novca (koje onda zapravo nije ni bilo, osim u Simmelovu djelu *Filozofija novca* tada dostupnom jedino na njemačkoj gotici²³) poslužio ulomcima iz Zolina romana *Novac*, u kojem je portretirao bogate poduzetnike kao ljude kojima je sve drugo na pameti osim sudbine drugih ljudi. U tom primjeru podudarnosti nema ničega neobjašnjivog i mističnog, nego samo otiska jednog pregnuća u znanosti sličnog tisućama drugih. Znanost je, uz umjetnost, djelatnost u kojoj najviše dolazi do izražaja odnos između samoodređenja i suodređenja, između »ja« i »mi«, između onoga što su naši kolege već spoznajno akumulirali i onoga, mnogo manjeg, što je naš osobni doprinos toj spoznaji. To je delikatan odnos u kojem nije lako naći točku ravnoteže između Ja i Mi koja omogućuje kreativnost, a ne plagiranje ili pak neutemeljenu originalnost, »otkrivanje tople vode«. Slično je s novcem u našem poslu. Najracionalnije je ulagati u infrastrukturu i ostale uvjete koji omogućuju kreativan rad i općenito razvoj spoznaje na korist znanosti i društva, a manje u honorare ili plaće (no, ove moraju biti, pogotovo mlađima, dostatne toliko da se ne moraju naokolo iscrpljivati honorarnim poslovima). Rad u znanosti može se uzeti kao jedan od

²³ Tu sam knjigu bio započeo čitati, ali sam – što zbog teškog savladavanja gotice, što zbog teškog stila autorova pisanja – morao ubrzo odustati. Danas je to djelo, u nas još uvijek neprevedeno, postalo dostupnim i na latinici i na engleskom i s pravom sve više zauzima ono klasično mjesto koje u sociologiji pripada Weberovu djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma*, prvom svesku Marxova *Kapitala* i Durkheimovu djelu *O podjeli društvenog rada*.

predložaka demonetarizacije društva i generiranja pluralizma ekonomskih i društvenih vrijednosti, među kojima profit, i društvena moć općenito, nisu središnje vrijednosti. Tko hoće mnogo zaraditi ili usporedo sa znanstvenom raditi političku karijeru, bolje je da ne radi u znanosti, jer ono što će napraviti neće biti dobro. Čini se da je dolaženje do istine, kao i slobode i drugih vrijednosti na pročelju Moderne, plod izvjesnog samoodricanja, askeze, samozatajnosti u korist zajedničkog dobra. Takav je odnos prema vrijednostima bitan za društvo koje hoće biti društvo slobodnih i jednakih ljudi. Za njegovu izgradnju mi znanstvenici nosimo vlastitu odgovornost i dijelimo odgovornost s političarima i poslovnim ljudima.

LITERATURA

- Baloban, Stjepan i Rimac, Ivan (1998). »Povjerenje u institucije u Hrvatskoj«, *Bogoslovska smotra*, 68 (4): 663–672.
- Berg, Julie (2007). »The Accountability of South Africa's Private Security Industry: Mechanisms of Control and Challenges of Effective Oversight. Open Society Foundation for South Africa«, www.osf.org.za/File_Uploads/docs/OSF_JulieBerg_to_print.pdf (19. 7. 2010.).
- Bretton, Henry L. (1980). *The Power of Money: A Political-Economic Analysis with Special Emphasis on the American Economic System*. Albany: State University of New York Press.
- Bryan, Dick i Rafferty, Michael (2006). »Money in Capitalism«, *Historical Materialism*, 41 (1): 75–95.
- Brysk, Alison, Parsons, Craig i Sandholtz, Wayne (2002). »After Empire: National Identity and Post-Colonial Families of Nations«, *European Journal of International Relations*, 8 (2): 267–305.
- Caffentzis, Constantine G. (2000). *Exciting the Industry of Mankind: George Berkeley's Philosophy of Money*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Cooperative Businesses in the United States... A 2006 Snapshot* (2006). www.coopmonth.coop/download_files/economicimpact.final.pdf (25. 10. 2009.).
- Cullenberg, Stephen, Amariglio, Jack i Ruccio, David F. (2001). *Postmodernism, Economics and Knowledge*. New York: Routledge.
- Doolan, Karin i Matković, Teo (2008). »Koga nema? O (ne)jednakim mogućnostima u utrci za akademskim kvalifikacijama u Hrvatskoj«, <http://www.iro.hr/hr/razvoj-visokog-obrazovanja/pravo-na-obrazovanje/kolumna/koga-nema-o-nejednakim-mogucnostima-u-utrci-za-akademskim-kvalifikacijama-u-hrvatskoj/> (18. 7. 2010.).
- Eagleton, Terry (2010). *Razum, vjera i revolucija: refleksije o raspravi oko Boga*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Ethridge, Marcus E. i Handelman, Howard (2009). *Politics in a Changing World: A Comparative Introduction to Political Science*. Belmont, Cal.: Wadsworth Publishing Co.

- Harke, Jan D. (2005). »Societas als Geschäftsführung und das römische Obligationensystem«, *The Legal History Review*, 73 (1): 43–66.
- Hirschman, Albert O. (1999). *Retorika reakcije: izopačenost, jalovost, opasnost*. Zagreb: Politička kultura.
- Hoffmann-Nowotny, Hans-Joachim (1973). *Soziologie des Fremdarbeiterproblems: eine theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*. Stuttgart: Enke Verlag.
- Ingham, Geoffrey (1998). »On the Underdevelopment of the ‘Sociology of Money’«, *Acta Sociologica*, 41 (1): 3–18.
- Kaelble, Hartmut (2007). *Sozialgeschichte Europas – 1945 bis zur Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck.
- Kangrga, Milan (2004). *Etika*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Katunarić, Vjeran (1986). *Dijalektika i sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katunarić, Vjeran (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk.
- Katunarić, Vjeran (2009). »Zašto postoje države-nacije, a ne svjetska država? Prilog raspravi o teoriji moderne Jacquesa Bideta«, *Politička misao*, 46 (2): 81–95.
- Keister, Lisa A. (2002). »Financial Markets, Money, and Banking«, *Annual Review of Sociology*, 28 (1): 39–61.
- Kiyosaki, Robert T. (2009). *Conspiracy of the Rich: The 8 New Rules of Money*. New York – Boston: Business Plus.
- Koenig, Don (2009). »The coming economic crash caused by world debt«, <http://www.thepropheticyears.com/reasons/World%20debt.HTM> (1. 11. 2009.).
- Kumar, Raj (2003). *Essays on Modern India*. New Delhi: Discovery Publishing House.
- Perkin, Harold (1996). *The Third Revolution: Professional Elites in the Modern World*. New York: Routledge.
- Rigakos, George (2002). *The New Parapolice: Risk Markets and the Commodification of Social Control*. Toronto: University of Toronto Press.
- Saint-Exupéry, Antoine de ([1943] 2009): *Mali princ*. Zagreb: Znanje, Jutarnji list.
- Sassen, Saskia (2009). »Too Big to Save: The End of Financial Capitalism«, <http://www.arnolfini.org.uk/downloads/misc/sassen-EndofFinancialCapitalism-0904.pdf> (20. 10. 2009.).
- Scarpetta, Stefano, Sonnet, Anne i Manfredi, Thomas (2010). *Rising Youth Unemployment During the Crisis: How to Prevent Negative Long-Term Consequences on a Generation?* OECD Social, Employment and Migration Papers, No. 106. <http://www.oecd.org/dataoecd/10/8/44986030.pdf> (1. 7. 2010.).
- Seymour, Richard (2009). »Kapital je oružje masovnog uništenja«, *Ljetna škola – Slobodni Filozofski*, www.slobodnifilozofski.com/.../ljetna-skola-richard-seymour-revolucija.html (20. 10. 2009.).
- Simmel, Georg (1900). *Philosophie des Geldes*. Berlin: Duncker & Humblot Verlag (www.socio.ch/sim/pdginh.htm).
- Simmel, Georg ([1903] 2001a). »Sociologija konkurencije«, u: Georg Simmel. *Kontrapunkti kulture* (ur. Vjeran Katunarić). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 113–136.

- Simmel, Georg ([1903] 2001b). »Velegradovi i duhovni život«, u: Georg Simmel. *Kontrapunkti kulture* (ur. Vjeran Katunarić). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 137–151.
- Smith, Brian C. (2003). *Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Stiglitz, Joseph (2002). *Globalization and Its Discontents*. New York: Norton.
- Tamir, Yael (1993). *Liberal Nationalism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Therborn, Göran (2009). »Postmarksizam«, *Tvrđa*, 1-2: 51–92.
- Tönnies, Ferdinand ([1887] 1969). »Zajednica i društvo«, u: Talcott Parsons i dr. *Teorije o društvu: osnovi savremene sociološke teorije*. Beograd: Vuk Karadžić, str. 184–193.
- Wallerstein, Immanuel (1986). *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade.
- Zerubavel, Eviatar (2007). »Generally Speaking: The Logic and Mechanics of Social Pattern Analysis«, *Sociological Forum*, 22 (2): 131–145.
- Ziegler, Jean (2007). *Imperij srama: refeudalizacija svijeta*. Zagreb: Izvori.

The Development of Human Cooperation: Towards a Post-monetary Society?

Vjeran KATUNARIĆ

Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

vjeran.katunaric@zg.t-com.hr

This paper discusses the interconnectedness between neo-feudal tendencies in contemporary societies and the evolution of money into global money, which corresponds to the original nature of money as debt, as defined by Georg Simmel and further elaborated by the contemporary sociology of money. The existence of an enormous amount of financial means outside the control of any state enables enrichment in disregard of democratic egalitarianism, and also the formation of social stratification typical of the early modern society in Europe. The author interprets this tendency as the transformation of the relationship between *society* (*Gesellschaft*) and *community* (*Gemeinschaft*) into a caricature of liberalism and socialism, respectively, i.e., the Upper and the Lower Community. He confronts his vision of a *post-monetary society* with this tendency. In such a society, money would serve to fulfil the necessary needs of the individual and society on a high civilization level. On the other hand, money would be gradually withdrawn from circulation in the spheres of de-alienated labour and there where immediate trust between people prevails over mediated trust or mistrust. Such a de-monetarization would occur in the context of complementary and cooperative relations in society, i.e., a partnership between socialism and liberalism with their human faces.

Key words: community, society, cooperation, competition, neo-feudalism, monetarism, post-monetary society